

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

ФИЛОЛОГ

ЧАСОПИС ЗА ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРУ

V 2014 9

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

ПЕРИОДИЗАЦИЈА И ПРОСТОР ВИЗАНТИЈСКЕ ХАГИОГРАФИЈЕ

The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Volume I: Periods and Places (2011), ed. Stephanos Efthymiadis, Ashgate.

1.

На самом крају 2011. године британска издавачка кућа *Ashgate Publishing* објавила је уистину посебно издање. У питању је приручник о византијској хагиографији који је приредио гласовити истраживач ове области Стефанос Ефтимиадис (Stephanos Efthymiadis), професор Отвореног универзитета на Кипру. Већ прекаљен у приручницима овог типа, нарочито у својеврсним серијама *The Ashgate Research Companion* и *Handbook*, доказан у низу изузетно вриједних публикација и препознатљив међу озбиљним проучаваоцима различитих дисциплина, *Ashgate* се усудио штампати и ово, рекли бисмо, ризично издање. Ризично у економском погледу. Ако се томе дода и изузетно висока цијена књиге од 85 фунти, што би отприлике износило 200 КМ или 12.000 динара, ризик се увећава. Тврди повез и заштитне корице од масног папира једини су луксуз који, у књиговезачком погледу, ова књига има. Међутим, њених 440 страница прави су истраживачки луксуз. Подухват је успио и публиковање другог тома најављено је за 28. март 2014. године. Иако, уредно плаћен по цијени која је и већа него цијена првога тома, до закључења овога текста нисмо били у прилици да га прегледамо. Дистрибутерима је наложено да повуку све примјерке јер је, како је појашњено, уочена штампарска грешка.

Тако дјелају озбиљни издавачи. Будући да ни први том на српском говорном подручју није нарочито запажен, иако је српској хагиографској традицији посвећена чак цијела страница (невјешто скројена), ваљало би се осврнути на његов садржај, у међувремену жељно ишчекујући наставак.

2.

Како је у поднаслову прецизирано, приручник се бави историјом и географијом византијске хагиографије. Након готово цијелог вијека од објављивања незаобилазних синтеза Иполита Делеаја (H. Delehaye) *Les légendes hagiographiques* и *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, а пола вијека од Еграновог (R. Aigrain) дјела *L'hagiographie: ses sources, ses méthodes, son histoire*, Стефанос Ефтимиадис је успио да приреди ново издање које ће се по својој важности нужно придодати напријед поменути. Уз уредника радила је група од петнаесторо сарадника, махом мање познатих имена. Међу њима нарочито треба поменути Томаса Хега (Т. Hägg), дугогодишњег професора емеритуса класичне филологије на Универзитету у Бергену, коме је ово уједно било једно од посљедњих дјела. Нажалост, није доживио да га види у штампаном облику, јер се упокојио свега неколико мјесеци прије публиковања.

Укупно је четрнаест поглавља груписаних у двије цјелине: (1) *Периодизација византијске хагиографије (Part I: The Periods of Byzantine Hagiography)* и (2) *Хагиографија на византијској периферији и хришћанском Истоку (Part II: The Hagiography of the Byzantine Periphery and the Christian Orient)*. Томе су придодати спискови скраћеница, три регистра (општи, регистар грчких ријечи и регистар цитираних рукописа) и четири географске карте (Константинопоља; Мале Азије, Јерменије и Грузије; Италије и Грчке; Сирије, Палестине и Египта), међу којима, не можемо да не примијетимо, нема словенских земаља. Такође, ван поменутих цјелина је и уредничко уводно слово (*Introduction*). У њему је дао кратак преглед изучавања ове области (боландисти, И. Делеај, К. Крумбахер, А. Каждан итд.). Између осталог, Ефтимиадис при крају излагања пише: „Главна сврха овог приручника јесте да послужи као *vademecum*,¹ водич који ће подстаћи даља детаљнија изучавања текстова, ауторâ, периодизације и језика у хронолошкој, географској и типолошкој разноврсности и ширењу“ (стр. 11). И уводно слово пропраћено је библиографским пописом, што је, генерално, како ће се видјети, једна од веома вриједних особености издања.

3.

Прва цјелина (*Периодизација византијске хагиографије*) сачињена је од пет поглавља: (1) *’Житије Светог Антонија’ између биографије и хагиографије*; (2) *Грчка хагиографија у позној антици (4–7. вијек)*; (3) *Хагиографија од ’мрачног доба’ до времена Симеона Метафраста (8–10. вијек)*; (4) *Хагиографија 11. и 12. вијека*; (5) *Хагиографија у позној Византији (1204–1453)*.

¹ Латински израз који се користи за приручна издања, погодна за ношење. Отуда и назив: од *vade* (‘хајде’, ‘иди’) и *tecum* (‘са мном’).

Аутор текста *’Житије Светог Антонија’ између биографије и хагиографије* јесте већ поменути Томас Хег. Истину за вољу, не можемо се отети утиску да се од зналца његовог калибра могло очекивати далеко више. Углавном се прати ток *Житија Светог Антонија* Атанасија Александријског. Покреће се покоји проблем, али у веома суженом облику. Самим насловом више се наглашава природа Атанасијевог дјела као списка који стоји између античке биографије и новоустановљене хагиографије, него што се обрађује проблематика утицаја античке биографије, па и историографије и реторике, при састављању Антонијевог житија. Опаске типа „Атанасије сиров материјал налази у класици питагорејске традиције“ (24) углавном се не разрађују, што је велика штета, јер су, чини нам се, овакве појаве много битније истраживачу неголи праћење тока радње. Узмимо још један примјер. Свети Антоније се у неком моменту повукао у унутрашњост пустиње. Дешавају се чудесна изљечења, визије, Антоније се противи јеретицима, расправља с филозофима и сл. Хег о томе каже: „Ово је карактеристика многих античких биографија. Послије дјела долазе врлине (уз навођење примјера), како је и у Ксенофоновом енкомииону спартанском краљу Агесилају, а што се може сматрати и прототипом ове врсте подјеле“ (25). Овдје се зауставља. Дубља анализа само овог мјеста, чини нам се, била би знатно кориснија од препривавања житија (што се у тексту еуфемистично назива „праћењем наратива“ – „to follow the narrative“ (24)). Који је смисао подјеле на дјела и врлине? Откуда она уопште? Чему навођење примјера? Ова и слична питања остављена су без одговорâ. А неупућеном читаоцу веза с античком реторском праксом није очигледна приликом читања самог житија колико постају очигледни препривани пасажии. Ваља додати да се међу старим преводи-

ма *Житија Светог Антонија* не помињу они (старо)словенски. Јесте да су из познијег периода, али ипак нису смјели бити потпуно игнорисани. Наравно, Хег је знао да постоје. Заједно с латинским, коптским, сиријским, јерменским, грузијским и етиопским преводом, поменуо је и старословенски петнаестак година раније у приказу Бартелинковог издања *Житија Светог Антонија* у едисији *Sources Chrétiennes*.² Као компензација стоји назнака у фусноти: „Источни пут ка раној руској хагиографији описао је *Vortnes [...]*“ (18). Јасно је да су поменути преводи у вези с питањем изворног текста, али је у приручнику овога типа потребно дати потпуну информацију. На примјер, из наведене фусноте може се закључити да је житије забиљежено само у руској традицији, а није. Познато је и у српској.³

На четири стране наведени су извори и литература. Не треба ни појашњавати зашто је *Житије Светог Антонија* добило засебно, уводно поглавље. Али с тим у вези треба констатовати следеће: с једне стране јесте дјело неизмјерно значајно за хагиографску традицију; с друге стране, о њему пише велики зналац (и то прецизно одредивши ужу тему: између биографије и хагиографије); а резултат је, помало, испод очекиваног. Било би много дјелотворније да је за ову прилику сачињена синтеза (бар наведене) литературе, да се расправљало о питањима попут утицаја античке реторике на Атанасијево дјело, историографије, пустињачких приповијести и сл., а да се упознавање са садржајем са-

мог дјела оставило читаоцу. Толико о овоме.

Друго поглавље, *Грчка хагиографија у позној антици (4–7. вијек)*, исписали су Стефанос Ефтимиадис и Венсан Дерш (V. Derche), а сарадници су били Андре Бингели (A. Binggeli) и Зиси Аинали (Z. Ainalis). Посвећено је позноантичкој хагиографији, а подијељено је на ситније, тематске цјелине. Хагиографску дјелатност након Атанасија Александријског наставили су велики црквени оци: Василије Велики и брат му Григорије Ниски, те Григорије Богослов. У ову скупину позноантичких хагиографских текстова треба убројати и оне писане у част великих црквених отаца, какво је *Надгробно слово Светом Јовану Златоусту* из треће четвртине 5. вијека. Друга препознатљива група позноантичких хагиографских текстова јесу монашке хагиографије и збирке пустињачких приповијести. Оне су на директном трагу Антонијевог житија. Међу њима се, свакако, издваја *Житије Светог Пахомија*, оснивача општежића, као и *Изреке отаца*. Овом добу припадају и класична дјела: Паладијев *Лавсак*, *Духовна ливада* Јована Мосха и *Историја богољубаца* Теодорита Кирског. Још многа дјела поменули су аутори текста. У овом приказу ваља напоменути да су нарочиту пажњу посветили „урбаној хагиографији“, тј. хагиографском стваралаштву у Константинопољу (житија Далмација, Хипатија, Јована Каливита, Данила Столпника и др.; као и збирке чудâ Козме и Дамјана, Кира и Јована и др.). Концепт из подналова у овоме тексту се јасно осјећа, јер је у наставку дат преглед хагиографске дјелатности у провинцијама: Малој Азији, Кипру и Солуну. Библиографија са изворима и литературом дата је на петнаест страница.

У трећем поглављу, *Хагиографија од 'мрачног доба' до времена Симеона Метафраста (8–10. вијек)*, чији је аутор

² T. Hägg, „After 300 Years: A New, Critical Edition of the Greek Life of St. Antony“, Review Article, *Classica et Mediaevalia* 48 (1997): 268.

³ Видјети: З. Витић Недељковић, „Житије Светог Антонија у српској рукописној традицији“, *Археографски прилози*, Београд, 1999, бр. 21: 37–131; З. Витић, „Текст Житија Светог Антонија према српским преписима“, *Археографски прилози*, Београд, 2009–2010, бр. 31–32: 269–343.

Стефанос Ефтимиадис, посебна пажња је посвећена периоду првог иконоклазма и односу старохришћанских мартријума и хагиографских списа посвећених борцима за правовјерје током иконоборачког спора. У овом периоду примијећени су и писци веома софистициране хагиографије, попут Игњатија Бакона, Михајла Синкелоса и патријарха Методија. Посебно потпоглавље обрађује хагиографију након иконокластичке кризе, при чему се наглашава тема нових мученика који су у спору стали у одбрану икона, царства и правовјерја. Издвојену цјелину заслужио је и период цара Лава VI, који је због своје посвећености науковању прозван Мудрим. Врхунац периода јесу *Константинопольски синаксар* и *Минологион* Симеона Метафраста, о којима се не говори исувише детаљно, јер је њихова детаљнија анализа најављена за други том. Извори и литература о хагиографији 8–10. вијека дати су на једанаест страна.

Текст *Хагиографија 11. и 12. вијека* дјело је Симеона Пасхалидиса (S. A. Paschalidis). Овај период особен је по формирању хагиографских колекција, с једне стране, те по исписивању житија нових светитеља и преосмишљавању већ познатих житија, с друге стране. Примијећена је и веза хагиографских текстова и византијске реторике овога доба. Извори и библиографија дати су на десет страна.

Закључни текст првога дијела, *Хагиографија у позној Византији (1204–1453)* Алис Мери Талбо (A. M. Talbot), посвећен је хагиографији доба Палеолога, у којем је дошло до састављања нових збирки чуда, те интензивније хагиографске продукције, која је прекинута пропашћу хиљадугодишњег царства. Библиографија је дата на шест страница.

4.

Другу цјелину, *Хагиографија на византијској периферији и хришћанском*

Истоку, чини девет засебних поглавља, и то: (1) *Палестинска хагиографија (4–8. вијек)*; (2) *Итало-грчка хагиографија*; (3) *Сиријска хагиографија*; (4) *Грузијска хагиографија*; (5) *Јерменска хагиографија*; (6) *Хагиографија на коптском језику*; (7) *Арапска хагиографија*; (8) *Словенска хагиографија*; (9) *Латинска хагиографија преведена на грчки језик*.

Када је у питању одјељак о словенској хагиографији (*Slavic Hagiography*), општи утисак је да не можемо бити задовољни. Текст је у цијелости дјело Ингун Лунде (I. Lunde), професора русистике на Универзитету у Бергену. На званичној презентацији тог универзитета налазимо да су поља истраживања Ингун Лунде: језичка култура у Русији после Перестројке, руски језик и нови медији, средњовјековна словенска књижевност и култура, те руска књижевност 19. и 20. вијека.⁴ Очигледно је да ауторка овог прилога није по вокацији медијиста, већ професор руске књижевности на норвешком универзитету. А професори страних књижевности, према неком лошем обичају, неријетко предају цјелокупан преглед историје дате књижевности.

Од четрнаест и по страница прилога, главни текст заузима десет, а на четири и по странице наведени су извори и литература. И о томе ћемо нешто проговорити. Сада ваља приметијети да је основни текст раздијељен поднасловима, и то: *Почеци словенске хагиографије (The Beginnings of Slavic Hagiography)*, *Руска хагиографија (The Hagiography of Rus')*, *Српска хагиографија – њени јунаци и писци (Serbian Hagiography, its Heroes and Writers)* и *Позна бугарска хагиографија (Late Bulgarian Hagiography)*. Међутим, сам текст помало је конфузан и несистематичан. Наравно, уводни дио посвећен је житијима Ђирила и

⁴ <http://www.uib.no/persons/Ingunn.Lunde#forskningsfelt> (приступљено 4. априла 2014).

Методија, Бориса и Глеба, Климента Охридског, те Ивана Рилског. Пропуштено је да се нагласи јединство хагиографског стваралаштва „општесловенског периода“, означено јединственим језиком, који ће се касније диференцирати у корист 'националних' рецензија. Славистима је то јасно, али страним читаоцима није.

Одјељак о руској хагиографији започет је реченицом: „Руска књижевност представник је типичне културе хришћанске (христијанизоване) периферије“ (371). По чему је она типичнија него српска средњовјековна књижевност? Или бугарска? То остаје нејасно. Сада се детаљније говори о житијима Бориса и Глеба, с посебним освртом на дјелатност Љетописца Нестора (*Чтение*). Такође, ауторка говори и о Несторовом *Житију Теодосија Печерског*, те о Јефремовом *Житију Аврамија Смоленског*. Нестор је писао у другој половини 11. вијека, а Јефрем половином 13. вијека. Да ли руска књижевност средњег вијека има још понеку хагиографију – остаје непознато.

Српска средњовјековна хагиографија представљена је као „идеализована симбиоза небеског и земаљског живота, културе и моћи“ (375), а наглашен је појам *хагиобиографије*, као засебног жанра карактеристичног за српски средњи вијек. Ко год да био његов творац, сматрамо да појам *хагиобиографије*, у значењу које му се приписује, мора бити напуштен. Житије није строго формално одређено, попут сонета, на примјер. А ни садржински. Оно је првенствено текст ехаристијске заједнице једног времена, иако га пише појединац. Али он (појединац) дише у духу схватања своје заједнице, у складу с њеним искуством. Појам искуства заједнице у којој настаје хагиографско дјело пресудан је, а у науци занемарен. Пренаглашавање канонизације средњовјековних владара као планске активности у задобијању

легитимитета власти једнострано је виђење и води у погрешном смјеру. Са вишевијековне временске дистанце, као и оне психолошке, данас не можемо доносити сигурне закључке о томе зашто су Срби средњег вијека на већину својих владара гледали као на светитеље. То што се *Даниловом зборнику* може приговорити својеврсна ангажованост, не може се пренијети на цјелокупно хагиографско стваралаштво. Најбољи показатељ је *Житије Стефана Дечанског* Григорија Цамблака, које разбија наметнуте представе забиљежене код *Даниловог Ученика*. Схватање заједнице и слова дошли су у раскорак, али је ехаристијско сабрање препознало Стефана Дечанског у понешто другачијем свјетлу него што је у описан у *Даниловом зборнику*. Резултат је јасан: написано је друго житије са сликом Дечанског која се међу вјерницима чува до данас. Дакле, или постоји житије, или не постоји. Или је неки текст биографија, или је житије (хагиографија). То је корак који српска медијевистика мора начинити: да разлучи хагиографске, култне списе од оних биографских, историјских. Јер није свако писање о светитељу хагиографски текст, и то не треба заборавити. Тиме би се коначно ставила тачка на појмове попут 'хагиобиографије', 'криторског житија' које се има разликовати од 'некриторског' и томе слично. Светитељ је светитељ, житије је житије. А критеријуми за препознавање појединца у овом свјетлу нису јуридикчки, већ искуствени и не дају се лако дефинисати.

Ингун Лунде помиње списе Светога Саве и Стефана Првовенчаног о Симеону. Намјерно кажемо списе, јер сматрамо да Савин опис очевог живота из *Студеничког типика* није житије (хагиографија). То ћемо образложити другом приликом. Ауторка преко њих прелази невјероватном брзином, те у реченици-двие помиње Доментијана и Теодосија, а на крају по једну реченицу посвећује

архиепископу Данилу II и Константину Костенечком. То је све. По ишчитавању ове странице, поставља се питање: Ако је о српској књижевности средњег вијека писано овако збрда-здола, није ли и о другима? Будући да о њој нешто и знамо, лако нам је да повежемо дијелове који су у овом прегледу изостављени. Али толико не знамо о, рецимо, јерменској или грузијској хагиографији. Па како онда да будемо сигурни да ћемо ишчитавањем одреднице у овом приручнику стећи праву слику?

Као нарочита особеност познубугарске хагиографије наводи се плетеније словес (λόγον πλέκειν), које је у директној вези са исихазмом. Зашто није било помена ове стилске особености у приказу српске хагиографије? Бар код Доментијана? Након задржавања на дјелатности патријарха Јевтимија Трновског, а с посебним нагласком на *Житију Јована Рилског*, ауторка одједном прелази на Епифанија Премудрог, руског писца из 15. вијека (*sic!*). До краја текста насловљеног као *Позна бугарска хагиографија* Ингун Лунде говори о плетенију словес у Епифанијевом *Житију Стефана Пермског*, те о *Житију Сергија Радоњешког*. Завршни пасус говори о пропасти Византије, успону Москве као стожера православља, те о дјелатности митрополита Макарија на сакупљању житија светих. Понављамо, све у одјелку *Позна бугарска хагиографија*. А онда се у додатном пасусу, означеном као *Addendum*, враћа у јужнословенски простор те препоручује дјело *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*, које је приредила Климентина Иванова, познати бугарски археограф. Конфузија је доживјела свој врхунац. Али остаје питање: Зар се то само српска средњовјековна хагиографија није користила *плетенијем словес*?

Извори и литература заслужују нарочиту пажњу. Рећи ћемо само оно најосновније. Примарни извори цитирани у тексту дати су према абecedном

реду, и то према имену светитеља. Од српских светитеља наведени су: Сава, Стефан Дечански, Стефан Лазаревић (?) и Стефан (Симеон) Немања. Оставићемо по страни да ли је *Житије Стефана Лазаревића* Константина Костенечког житије (хагиографија) или не. Наше мишљење је да није. Иако је уз Стефаново име од раног доба ишао епитет светог, који се чак пренио у руску и чешку средину, не постоје трагови богослужбених текстова о њему. Дакле, није се прослављао у богослужбеном циклусу, што је основни начин поштовања светитеља. Тек је у првој половини 20. вијека, на заузимање патријарха Димитрија, деспоту Стефану Лазаревићу написана служба, чиме је уведен у богослужбени круг прослављања светих.

Као извори за житија Светога Саве предложена су Даничићева издања из 1865. (Доментијан) и 1860. (Теодосије). Корисно би било поменути, ако не и навести, да постоје новија издања. Кад помислимо да се можда наводе само рана издања, видјесмо изворе за Стефана Дечанског и Стефана Лазаревића: за Цамблака је наведено издање из 1983, а за Константина Костенечког из 1986. године. И то оба, не треба прећутати, бугарска извора, вјероватно рачунајући на то да су у питању бугарски писци који су се латили понеке српске теме. За списе о Стефану Немањи као извори се препоручују Ђоровићева издања (за Саву и Стефана Првовенчаног) из 1928, односно 1939. године, а за Доментијана Даничићево издање из 1865. године. Штавише, као извор за Доментијаново *Житије Светог Симеона* наведени су *Животи краљева и архиепископа српских* из 1866. године. Треба ли напоменути да Доментијановог текста у наведеном издању нема, нити може бити? Што се секундарне литературе тиче, наведено је седамнаест наслова, што је убједљиво најмање уколико се упореди са осталим прилозима у приручнику. Чини нам се и да је избор крајње лош. Рецимо, што се

српске средњовјековне хагиографске књижевности најдиректније тиче, наведени су следећи радови: Б. Бојовић, *L'ideologie monarchique dans les hagiographies dynastiques du Moyen Age serbe* (Рим, 1995); С. Хафнер, *Serbisches Mittelalter: altserbische Herrscherbiographie* (Грац, 1962, 1975), Г. Подскалски, *Teologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865–1459* (Минхен, 2000); па и Д. Кенанов, *Slavianska metafrastika: s prilozhenie na zhitie na sv. Sava Sr̄bski* (Пловдив, 2002). И то је све. Избор није репрезентативан, мора се признати. Да ли је могуће да је од седамнаест 'пробраних' наслова само један једини на руском језику?! Додуше, на српском нема ниједнога. Али је зато седам на енглеском језику, а пет на њемачком. Аутори готово по правилу нису са словенског говорног подручја. Постоје и те како добре студије на словенским језицима које су морале бити поменуте. Секундарна литература у овом приручнику требало би томе и да служи: да читалац у основном тексту стекне општу слику, а да кроз секундарну литературу проширује своја сазнања. Надајмо се да ће такав читалац заиста набасати на наведену књигу језуите Герхарда Подскалског, који у фуснотама бар даје мноштво упута о релевантним изворима и литератури.

5.

Најављени други том садржаће петнаест поглавља: (1) *Византијска хагиографија и њени књижевни жанрови: критичка запажања*; (2) *Византијски описи мучеништава*; (3) *Византијске збирке чудâ*; (4) *Хагиографија у стиху*; (5) *Метафраст и метафрастички покрет*; (6) *Константинопољски синаксар*; (7) *Поучне приче*; (8) *Аутори хагиографских текстова: присуство у тексту*; (9) *Језик, стил и публика*; (10) *Фикција и/или новелизација у византијској хагиографији*; (11) *Хагиографија о јуродивима*; (12) *Књижевни портрет византијске светитељке*; (13) *Друштвени скептицизам у византијској хагиографији*; (14) *Економија и друштво у византијској хагиографији: проблеми метода*; (15) *Град у византијској хагиографији*.

6.

Куран о вину и коцкању каже: „Они доносе велику штету, а и неку корист људима, само што је штета од њих већа од користи“ (Крава, 219). Супротно томе, *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography* доноси и корист и понеку штету, само што је корист онима који читају далеко већа од штете.

danijel.dojcinovic@unibl.rs